

Den politiska filosofins retoriska natur

– *En idéskiss rörande en aporia*¹

Jan Lionel Sellberg

The rhetorical nature of political philosophy

The aim of this article is to carry out an examination of the linguistic realism in the theoretical construction of three modern classical works in political philosophy. Two of the works deal with the social contract, namely John Rawls' *A Theory of Justice* (1972) and Robert Nozick's *Anarchy, State, and Utopia* (1974). The third work is about communicative action as analysed by Jürgen Habermas in his *Theorie de kommunikativen Handels* (1981).

With the Greek word *pistis*, i.e. trust, credibility, as a point of departure, in conjunction with an action-oriented view of language as represented by rhetoric, an *aporia* is uncovered in these works. The *aporia* originates from the very fact that the authors are practicing a linguistic double-norm in their theorizing: they use rhetoric to persuade the reader that the fictitious individuals acting in the state-building process (Rawls, Nozick) or in the ideal dialogue-situation (Habermas) must use a language totally free from rhetoric elements. As a result, the rationality of their work as theoretical constructions is severely undermined. This condition is revealed by a textual analysis on two levels: the *intertextual* and the *intratextual*.

I Inledning

Så snart det finns ett socialt rum finns det kamp, en kamp om dominans, en dominerande pol. Och från och med detta ögonblick finns det motstridiga sanningar. Vad man än gör är sanningen föremål för konflikt. Om det finns en sanning, så är det att sanningen är föremål för kamp. (Pierre Bourdieu, *Kultur och Kritik*, 1997)

I:1

Ett centralt begrepp i den klassiska retoriken är grekiskans *pistis* med betydelsen "tro", "tilltro" och "förtroende". Det är Aristoteles samlande benämning

¹ Nationalencyklopedin ger följande definition av *aporia*: förbryllande självmotsägelse, bryderi, svårighet.

Jan Lionel Sellberg är fil. dr i statsvetenskap.
E-post: janlionel@spray.se

inom retoriken på de argument som används för att övertyga.² De i sin tur är av tre olika slag: *logos*, *ethos* och *pathos*. Tillsammans styrker de trovärdigheten i det en talare säger (Hellspong u.å.:13f), men detsamma gäller även en text. Syftet i den här artikeln är att med *pistis* som parameter och med hjälp av retorikens *handlingsorienterade* språksyn undersöka den språkliga realismen i den teoretiska konstruktionen av tre moderna klassiska verk inom politisk filosofi. Därvid kommer en *aporia* att blottläggas eftersom det befins att författarna tillämpar två med varandra oförenliga språknormer i teoribildandet. Det förhållandet torde medföra att trovärdigheten i teorierna som rationella konstruktioner undergrävs. Två av klassikerna ifråga är kontraktsteoretiska, nämligen John Rawls' *A Theory of Justice* (1972) och Robert Nozicks *Anarchy, State, and Utopia* (1974). Den tredje klassikern är Jürgen Habermas' kommunikationsteoretiska verk *Theorie des kommunikativen Handels* (1981). Valet av de här verken vill jag motivera med att de är välkända och är, eller har varit, betydelsefulla inlägg i samhällsdebatten i sin samtid och/eller över tid. Mycket har skrivits om dessa verk ur olika infallsvinklar, men så långt jag kunnat finna har aporian lämnats helt utan beaktande.

En handlingsorienterad språksyn med dess mångfacetterade uppsättning retoriska stilmedel till buds konfronterar och överskrider den konventionella positivistiska, deskriptiva kommunikationsteorin och utgör i stället en praktisk tillämpning av maktens tredje ansikte, det enligt vilket konsten att övertyga eller övertala³ är målsättningen för att uppnå kontroll över andras medvetande och tankar. Den knyter an till det problem som aporian aktualiserar och det ser ut på följande sätt: Rawls, Nozick och Habermas utgår mer eller mindre uttalat i sina teorier från att de fiktiva diskursdeltagarna i *the original position* (R) eller vid grundandet av *ministaten* (N) eller i *den ideala samtalsituationen* (H) inte hänger sig åt retoriskt färgade utläggningar för att påverka utan det antas (R, N) eller stipuleras (H) att de diskuterar med logiska och rationella argument som av egen kraft framstår som självklara och övertygande. Samtidigt använder författarna å sin sida retoriska stilmedel gentemot sina läsare för att övertyga/övertala dessa om sina teories fördelar och rationalitet. Med andra ord föreligger det en inbyggd motsägelse mellan teori och verklighet som manifesterar sig i form av två motsatta språkliga normer.

Det förhållandet signalerar över lag ett inomteoretiskt problem för den politiska filosofins kontraktsteorier och kommunikativa teorier som här bara kommer att belysas men inte lösas. På ett övergripande plan rör det problemställningen huruvida kraven på en teoris trovärdighet, i bemärkelsen realism (i sin

2 Retorik definieras i den här artikeln enligt Aristoteles: 'Retoriken är konsten att vad det än gäller finna det som är bäst ägnat att övertyga.' Cit. hos Johannesson 2000:12. I retoriklärans moderna teoribildning anges funktionen även vara att informera eller undervisa eller underhålla (Hellspong 2012: 42).

3 Observera denna dubbla betydelse hos ursprungordet *persuadere*.

vardagsbetydelse), innebär att teorins fiktionsfigurer måste besitta tillräckliga intellektuella och kognitiva kapaciteter som exempelvis ett utvecklat språk i nivå med författarens, och läsarens, att uttrycka sig med för att som ekvivalenta och i princip identiska med dem vara förmögna att förstå och omsätta sin författares teori i handling. Om så inte är fallet, vari består då teorins trovärdighet, persuasiva kraft och ytterst nytta?

För att blottlägga aporin ämnar jag genomföra en retorisk analys på två textplan som konfronteras mot varandra: dels det *intertextuella*, dels det *intratextuella* planet. I ett första steg görs en intertextuell läsning varmed i detta sammanhang avses läsarplanet. Där redovisas och beskrivs de retoriska element som de nämnda författarna använder i persuasivt syfte för att omsätta den normativa teorins förtäckt imperativa dimension till en befallning eller åtminstone en rekommendation till läsaren att realisera teorin i handling. Det andra steget, det intratextuella planet, tar däremot fasta på den språknorm som de fiktiva personerna i teorins centrala fiktiva situationer föreskrivs av sina författare. Dessa situationer är förment o-retoriska men likväl iscensatta inom ramen för en politisk dramaturgi som når sin avgörande fas i den nyckelscen då instiftandet av respektive samhället/staten (R) eller ministaten (N) eller en plats där den kommunikativa rationalitetens befrielse av livsvärlden från systemvärldens kolonisation (H) sker. Samtidigt når aporin sitt tydligaste uttryck i den språkstil i argumentationen som författarna låter de fiktiva parterna använda mellan sig där och då.

För att ringa in nyckelscenernas språknormer kommer jag att följa Ciceros föreskrift angående en talares⁴ tre plikter, *officia oratoris*, också kallade språkhandlingar. De är *docere*, att undervisa/upplysa; *delectare*, att behaga/väcka intresse och *movere*, att uppväcka känslor (Hellspong 2012:46f).

Då eventuellt risken finns att någon läsare kan få den felaktiga uppfattningen att artikeln avses utgöra en tolkning eller värdering av några moderna filosofers retorik, vill jag poängtera att dessa filosofers motsägelsefulla inställning till retorik används här som *metod* för att blottlägga en aporia i den politiska filosofins kontraktsteori.

I:2

Till skillnad från en positivistisk språksyn enligt vilken ordet återspeglar eller representerar verkligheten, och från kommunikationsteorins kognitivt tunna modell sändare – budskap – mottagare, grundas i kunskapsteoretiskt hänseende en handlingsorienterad språksyn i den konstruktivistiska uppfattningen att en neutral och enkelt avbildnings- och tolkningsbar social och politisk verklighet inte existerar. I stället råder ett samband mellan ord och handling eftersom ordet, med Bourdieus formulering, är nersänkt i en social situation. Därför

4 Det spelar i det här sammanhanget ingen roll att talare byts ut mot författare.

finns det aldrig några neutrala ord för att uttrycka den sociala världen samtidigt som samma ord förändrar betydelse beroende på vem som säger det (Bourdieu 1997:107). Under exempelvis konfliktförhållanden besitter retoriken förmågan att i en aktör – strukturkonstellation kunna bidra till att förändra, eller bevara, existerande förhållanden. I och med det är syftet med retoriken sett ur ett politiskt konfliktperspektiv att vid t.ex. situationer för ”decision making” eller ”non-decision making” skapa sådana kognitiva mönster varmed åhörarens eller läsarens medvetande kan styras i önskad riktning. En argumentering är därmed alltid retorisk (Hellspong u.å:117) och det gäller även teoribildning – teorier är, skriver den amerikanske statsvetaren John S Nelson, ett nätverk av argument (Nelson 1998:106).

En närliggande men bredare uppfattning är att inte bara vardagsspråket och poesin är retoriska utan kunskapen och själva vetenskapen inklusive dess abstrakta begrepp är ett stort retoriskt projekt. Språksynen har på så sätt förflyttats från att se språket som att orden avspeglar eller representerar tingen till en handlande språksyn, och den synen har spillt över till vetenskapens område (Kock 1997/1:11). Därmed tilldelas den vetenskapliga texten alltid en retorisk dimension då den som t.ex. lägger fram en forskningsrapport eller ett seminariepapper inte enbart vill förmedla fakta utan också argumenterar, alltså framför skäl, för sin uppfattning för att övertyga läsaren om att dessa fakta är sanna eller åtminstone sannolika eller rimliga. Därför kan man också hävda att även modeller, grafiska och statistiska presentationer i vetenskapliga arbeten är retoriska till sin natur eftersom de används som argument för eller emot någonting (Nelson a.a:99 passim). Giltigheten av den vetenskapliga textens retoricitet enligt det här resonemanget understryks av att det inte går att komma ifrån att författarna av vetenskapliga texter är målrationella och vill frambringa en perlokutiv effekt. De vill argumentera för eller emot någonting och hur väl det lyckas beror i hög grad på textens utformning. Därav följer att det politiska teoretiserandet är ett politiskt handlande som rymmer författarens retoriskt designade ställningstagande (Nelson a.a:18 passim).

Vad gäller politisk teori/politisk filosofi påpekar Nelson att den material kan studeras retoriskt efter vilka stilmedel argumenten för eller emot en ståndpunkt underbyggs efter bland annat klass-, köns- eller etnicitetsvariablerna eller på basis av vilka troper olika ideologier mer eller mindre öppet argumenterar för sina ståndpunkter (Nelson a.a:147ff, 16of). Vidare menar han att politikvetenskapen ur retorisk synvinkel består av i stora drag tre varandra mer eller mindre överlappande retoriska domäner: empirisk teori, analytisk teori och normativ teori (ibid:16). Men, framhåller han kritiskt mot statsvetare i gemen, produktionen av teorier, oavsett mot vilken retorisk domän den är orienterad, är okänslig för språkets retoriska roll i meningsskapandet. Överhuvudtaget ses varken författaren som deltagare eller den vetenskapliga produktens språk som meningsskapande element i en dynamisk politisk process. Framför allt stats-

vetare som ägnar sig åt tillämpad forskning, och den kategorin, menar Nelson, dominerar alla positioner i det politikvetenskapliga fältet, förhåller sig helt oflekterat till språket som sitt viktigaste produktionsinstrument eller är oförstående för språkets konstitutiva roll eftersom detta kunskapsteoretiska ställningstagande problematiserar och överskrider det beteendevetenskapliga och positivistiska paradigmets kausala förklaringshorisont (ibid). Detta förhållande präglar i högsta grad också svensk statsvetenskap.

I liknande banor diskuterar Murray Edelman samhällsvetenskapernas språk som en form av politisk handling. Han exemplifierar med att amerikanska läroböcker och tidskrifter i politik i stor utsträckning ägnar sig åt okontroversiella procedurer ("reassuring procedures") som val, rational choice, ledarskap, deltagande och dylikt men visar föga intresse för de ofta uppkomna negativa följderna av dessa procedurer som ojämlikhet, olika slag av social kontroll och sociala sjukdomstillstånd (Edelman 1988:107f). Det språk som redovisar dessa procedurer antas vara objektivt och vetenskapligt medan det språk som påtalar missförhållandena avfärdas som polemiskt och ideologiskt, men menar Edelman vidare, i sitt akademiska sammanhang är termer som objektiv, polemisk och ideologisk i sig själva politiska (ibid:108).

Även Frank R Ankersmit är på samma linje när han hävdar att insikten eller kunskapen hos de politikvetenskapliga författarna om att retoriken har en meningsskapande funktion i, och för, politisk teori/politisk filosofi är nästan helt obefintlig. Så noterar han att nutidens politiska filosofer – i motsats till 1600- och 1700-talens – just nyligen, men då bara i sällsynta fall, varit beredda att inse att deras teorier är metaforiska till naturen (Ankersmit 1993:155). Deras, och andra forskares attityd till retorik präglas av uppfattningen att dess uttryckssätt är subjektivt, emotionellt, mångtydigt och kontextberoende och måste därmed utsorteras som olustiga avvikelser från en rationell argumentering, påpekar Mary B Hesse (Hesse 1993:49f).

De här refererade författarna skrev på 1990-talet och tidigare och främst om amerikanska förhållanden men en överblick, om än hastig, av de senaste årens svenska statsvetenskapliga avhandlingar och årgångar av Statsvetenskaplig tidskrift visar att produktionen, oavsett om den är orienterad mot analytisk eller empirisk eller normativ teori, fortfarande är okänslig för språkets retoriska roll i meningsskapandet. En förhoppning är att den här artikeln i någon mån kan bidra till att detta förhållande uppmärksammas.

Innan jag börjar analysen vill jag först göra en kort historisk tillbakablick på diskussionen om retorikens legitimitet och nytta. En lämplig utgångspunkt därvid är det retoriskt stinna 1600-talet. Där diskuteras en återkommande problematik som oscillerar kring för och mot retorikens betydelse för det rationella argumentets förmåga att övertyga. Det finns, ansåg man, ett spänningsförhållande mellan *ratio*, förnuft, och *oratio*, språklig framställning. En del, som Descartes, hävdade att de av *ratio* blottlagda grundprinciperna och san-

ningarna besatt en egen övertygande kraft – fakta talar för sig själva –, andra att de måste förstärkas med en retorisk framställning för att övertyga om sin riktighet, oratio. Om denna ambivalenta hållning till förhållandet ratio – oratio har Hobbes fört en inträngande och intressant diskussion i sina politiskt teoretiska arbeten, men först med Quentin Skinners Hobbes-studie *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes* (1996) har en grundlig analys av dennes växlande förhållningssätt till retoriken genomförts. Skinners analys ligger på läsarplanet vilket, förutom Hobbes' uttalanden om retoriken, även omfattar dennes egen retoriskt mättade framställning i *Leviathan* riktad till hans faktiska/tänkta läsare. Vad som emellertid saknas i Skinners analys är ett studium av retorikens plats på fiktionsplanet när Hobbes låter fiktionsfigurerna i naturtillståndet ingå ett (samhälls)kontrakt ("covenant") varigenom staten grundas. Är det ratio eller oratio som påverkar deras beslut att överge naturtillståndet för staten? Om dessa, givet Hobbes uppfattning att den mänskliga rationaliteten är enhetlig och allmän med konsekvensen att alla därför reagerar likadant på samma stimuli under likartade förhållanden gentemot sina likar i naturtillståndet, argumenterar endast i förlitan på det rationella argumentets egen bärighet för att grunda staten, då finns ett intrikat (och hittills outrett) spänningstillstånd mellan det intertextuella och det intratextuella planet, d.v.s. mellan läsarplan och fiktionsplan i Hobbes politiska teori. Den här hobbeska dubbelsynen på ratio – oratio utgör en intressant historisk pendang till aporiens problematik i artikeln. Dispositionen för idéskissen är följande: i avsnitt II görs en framställning av de väsentligaste grunddragen i retorikens teori varpå en retorisk läsning av klassikerurvalet följer i avsnitt III. I avsnitt IV görs en tentativ sammanfattning.

II Om retorik

Eftersom normativ politisk teori behandlar mjuka värden som exempelvis det goda eller rättvisa eller fria samhället utgör den ett tacksamt underlag varifrån argument och värderingar kan belysas ur motsatta synvinklar, *in utramque partem*, – från en annan sida –, med en term från retoriken. Därmed uppstår spänningar mellan texter varigenom retoriken får en spelplan för en arsenal av språkliga medel som används för att övertyga/övertala eller förkasta i fråga om vad som är det sanna/sannolika, det goda/det onda i argumenten för eller emot det som framställs som det goda eller rättvisa eller fria samhället. Retoriken blir då en fråga om val med bäring på framtiden (Kock 2008). En inskränkning i artikeln är att en fullödig retorisk läsning av de nämnda verken inte kommer att göras. Med Ockhams rakkniv i åtanke är det tillräckligt inom denna idéskiss' begränsade utrymme att påvisa aporian med ett mycket begränsat antal *exempla* på retoriska stilmedel.

Principerna för en rationell språkanvändning ägnades stort intresse i samband med uppsvinget för retoriken under renässanshumanismen och accentu-

erades i 1500- och 1600-talens mycket omfattande språkfilosofiska och -teoretiska diskussioner. Språkets minimiförutsättning fastslogs vara att det används i det kommunikativa samspelet mellan minst två människor. Det äger alltså rum i en bestämd situation och måste följa bestämda fundamentala regler för att vara funktionellt som dialogiskt och kognitivt instrument. Vidare att det någon säger i ett visst sammanhang har med saken att göra och att det som sägs är begripligt och ekonomiskt uttryckt. Ytterligare ett krav är att man menar vad man säger. Klarhet, *perspicuitas*, koncishet, *brevitas*, och sannolikhet (eg. det sannolika), *probabile*, var ledord för en framställning i såväl 1600-talets läroböcker i retorik som i Descartes' och Hobbes' språksyn när de sökte grunderna för säker kunskap. Men därutöver inskräpades att språket måste varieras och utvecklas med hjälp av olika figurer och ornament för att gripa åhörarnas eller läsarnas sinnen och känslor med största kraft. Sammantaget ställdes frågorna vem, vad, varför, var, när, hur, med hjälp av vad? för att ur olika perspektiv belysa ett ämne (Johannesson 2000:17).

Kort rekapitulerat baseras retorikens grundläggande struktur på en pro et contra-argumentation. Härvid utgick man från tre grundläggande språkgenrer: *genus iudiciale*, *genus deliberativum* och *genus demonstrativum*. Genus iudiciale rör en handling i det förflutna och innebär att *anklaga eller försvara* någon eller något. Syftet med talet eller texten är att förmå en domstol att avkunna en viss dom i ett brottsfall. Denna behöver inte innebära en dom rent juridiskt, utan kan även exempelvis avse att ett lands handling gentemot ett annat land skall ses som rättfärdig av den egna befolkningen.

Genus deliberativum åsyftar en handling i framtiden och innebär att *överväga* olika sätt att lösa ett visst problem och *råda eller avråda* åhörarna att välja ett av dessa alternativ. Urtypen för denna genre är de tal som hålls inför en politisk församling men äger givetvis tillämpning i en mängd andra situationer.

Genus demonstrativum gäller nutid och innebär att *prisa eller fördöma* en viss person eller företeelse men syftar också till att åhörarna ska instämma i ens egna värderingar och uppfyllas av samma beundran eller förakt som en själv (ibid:36f). För att något föregripa den kommande retorikanalysen kan man genast konstatera att litteratururvalet utan vidare sorterar under genren genus deliberativum med inslag av genus demonstrativum av varierande styrka.

Retorikens strävan att nå optimalt resultat innefattar även krav på talarens retoriska kompetens. Inledningsvis nämndes dels *pistis* som är inte minst viktigt för att en talare ska vara framgångsrik och kunna skapa en aura av tillit och förtroende kring sig själv och inför och inom ett auditorium, dels påverkansmedel som *logos*, *ethos* och *pathos* (Hellspong u.å:13f). *Logos* är en argumentation som bygger på förnuftiga argument, relevanta fakta och står för fakta-innehållet i ett argument vilket ska redovisas på ett tydligt och klagörande sätt. Det som sägs behöver inte vara sant men det måste framstå som rimligt eller sannolikt. Viktigt är också att talaren visar publiken sin karaktär och person-

lighet, sitt *ethos*, vilket kan vara avgörande för hur argumenten tas emot. Det gäller att försöka vinna åhörarnas förtroende och välvilja, *captatio benevolentiae*. För att ytterligare gagna sin sak måste talaren eller författaren eftersträva att väcka bestämda känslor eller affekter hos åhörarna genom en emotionellt laddad framställning, kallad *pathos*. Ofta kan det handla om att inge hopp eller fruktan och det tänks förstärka argumentationen oavsett språkgenre (ibid:18).

För att övertyga måste talaren eller författaren först och främst vädja till åhörarnas förnuft och kritiska omdömen. Retoriken tillgriper i det syftet de tre tidigare nämnda språkhandlingarna: dels att upplysa/undervisa, *docere*, som är relaterat till logos, dels att försöka vinna åhörarnas intresse, välvilja, förtroende eller sympati, vilket kallas att behaga, *delectare* (eller *conciliare*) och hör till *ethos*. Slutligen ska talaren också behärska konsten att väcka, röra och styra åhörarnas känslor, *movere*, vilket knyts till *pathos* (Johannesson a.a:19).

I samklang med respektive genre var det också viktigt att beakta *decorum* (Cicero 2007:§70). Detta begrepp innebär att en talare eller författare skall anpassa sig och sitt tal eller text till de rådande normerna, konventionerna och reglerna för att inte väcka anstöt och göra publiken avogt inställd. *Decorum* förekom i olika typer av material såsom brevkorrespondens, böndagsplakat, offentliga dokument (Österberg 2007:187) och likpredikningar liksom i inledningarna i till exempel politiskt filosofiska skrifter. I det sistnämnda fallet kan något av den här tekniken för självpresentation illustreras med Hobbes' ytterst retoriktunga *Leviathan* (1651). Dedikationen i verket är belysande. Snabbt uppvisas ödmjukhet, *humiliatio*, för att på ett tidigt stadium fånga läsarens välviliga intresse. Det sker genom att han förminskar sig själv för att göra läsaren gynnsamt inställd så att den kommande argumenteringen lättare accepteras, i synnerhet som den i hans fall är kontroversiell. Hans *ethos* framhävs när han tämligen modest, välbalanserat och utan åthävor framhåller, *docere*, det viktiga och relevanta i sina argument, logos, för att främja och upprätthålla en fredlig regim och för att förhindra att dess auktoritet ifrågasätts. Ett annat inslag är att han vill framhålla sin neutralitet mellan de parter som antingen förespråkar en för stor frihet eller en för centraliserad makt (Hobbes a.a:75). Inte heller vill han såra någon utan målsättningen är att åstadkomma fred bland medborgarna (ibid). Med de här skrivningarna vill han skapa tillit, *pistis*, hos läsaren genom att framhäva att han är ojävig och inte ägnar sig åt att vare sig propagera för skumma särintressen eller vilja så split. Så långt passar Hobbes' självpresentation väl in i det retoriska mönstret, men i ett viktigt avseende bröt han mot tidens *decorum* i och med att hans naturrätt är en helt inomvärldslig konstruktion i motsats till den dominerande kristna naturrätten.

När ett retoriskt tal ska utarbetas krävs för det första att man söker efter lämpliga argument. Detta kallades på latin *inventio* som betyder både "finnande" och "uppfinnande" (Johannesson a.a:15). För det andra att talet struktureras på ett sådant sätt att dess kraft att övertyga förstärks. Den uppbyggna-

den kallas *dispositio* och efter en från Cicero normerande indelning av talets uppbyggnad – och varje del i den har sin funktion i processen att övertyga/övertala – finns först en inledning, *exordium*, vari åhörarna förbereds för talet med syfte att skapa en gynnsam stämning som redovisats ovan beträffande ethos m.m. Därefter följer själva sakframställningen, *narratio*, som skall vara kort och klar men nödvändigtvis inte sann utan snarare sannolik. Nästa fas är en indelning av argumenten, *partitio*, som innehåller de punkter i vilka en tes eller påstående, *argumentatio/propositio*, indelas. I nästa led följer en argumentering vari talaren ger den egna ståndpunkten största grad av sannolikhet, *confirmatio*. På detta följer talarens övertagande av en kritikerroll gentemot den egna positionen och framför tänkta invändningar m.m. vilka därefter bemöts och tillbakavisas av motargument. Den här strategin kallas *refutatio*. Till sist kommer avslutningen, *conclusio* (eller *peroratio*). Den är en sammanfattning, *recapitulatio*, av det föregående och ger också utrymme för en uppvisning i vältalighet för att väcka känslor hos åhörarna och mobilisera stöd för den egna saken (ibid:60ff).

I tredje fasen vid utarbetandet av ett tal kommer *elocutio* som innebär att argumenten från *inventio* och strukturerade under *dispositio* utformas språklig med olika stilmedel för att förhöja deras slagkraft (ibid:34). I den klassiska retoriken inskräptes att språket måste varieras och utvecklas med hjälp av olika figurer eller ornament för att gripa åhörarnas sinnen och känslor med största kraft. Ett levande bildspråk behövdes därför. Till de retoriska stilmedlen som används för att förstärka och åskådliggöra de rationella argumenten hörde troper och ord- och tankefigurer. Vossius (*Elementa Rhetorica*, 1639) listar en mängd av dessa som avses tjäna ändamålet att pryda ett tal och förhöja dess slagkraft. Troperna katalogiseras i fyra huvudtyper: *metaphor*, *metonymi*, *synekdoke* och *ironi*, samtliga med underavdelningar. De avser ord som används på ett annat sätt än i sin ursprungliga betydelse. I klassikerurvalet är det främst de två förstnämnda troperna som förekommer. Av ord- och tankefigurer finns det en mängd varianter. Här görs ett mycket begränsat urval. En av tankefigurerna är *antites*, motsats, som löper tematiskt genom de undersökta texterna. En annan figur i dem är *allusionen*. Då anspelar man på och återkallar andra tal eller händelser eller tankar som någon sagt eller skrivit tidigare. Med det vill man legitimera den egna ståndpunkten och de egna handlingarna i nutiden genom att låta den gamla innebörden anpassas till ett nytt sammanhang. Slutligen kan nämna liknelse, *similitudo*, och jämförelse, *comparatio*.

Ett centralt element för ett tals retoriska funktion är *locus communis*, ”allmän plats”, varmed avses en typ av argument som antas vara retoriskt lämpliga som utgångspunkt för att övertyga i en viss fråga och situation. Hit kan räknas allmänt omhuldade moraliska principer, politiskt korrekta uppfattningar eller politiska strömningar i tiden (Hägg 1998:102). Ett aktuellt exempel i den

svenska politiska debatten är "arbetslinjen", för snart ett par decennier sedan fungerade "den enda vägen" på samma sätt.

Slutligen kan nämnas att även den moderna argumentationsanalysen bygger på en pro et contra-argumentation, men den har ett helt annat förhållningssätt till språket än retoriken. Argumentationsanalysen beskriver och värderar argumenten, t.ex. i en debatt på dagspressens ledarsidor, för att pröva hållbarheten och relevansen i en argumentation, d.v.s. de logiska relationerna mellan tes, argument och premisser prövas inom ramen för en syllogism. Språket som medel för att övertala, förföra o.s.v. ligger således helt utanför dess studieområde. Detta är emellertid den retoriska argumentationsanalysens fält. Här analyseras en argumentations ståndpunkter, skäl och förutsättningar i stället för dess interna logiska struktur (Hellspong u.å:118ff). I korthet innebär det för det första att studiet riktas in på att undersöka hur ståndpunkt, skäl och förutsättningar samverkar för att nå önskat resultat, d.v.s. de retoriska relationerna mellan dessa element. De här elementen bottenar i subjektiva egenheter som föreställningar, känsloupplevelser o.dyl. och objektiva som kontextberoende, t.ex. av det politiska opinionsläget (ibid:118f). Viktigt är då att se till argumentationens syfte och funktion men också till bakomliggande drivkrafter (ibid:120). För det tredje uppfattas en argumentation som en process. Den retoriska argumentationsanalysen tar m.a.o. fram dynamiken i retoriken när olika parter argumenterar utifrån de skäl de anför för sina ståndpunkter i avsikt att t.ex. övertala/övertyga en valmanskår (ibid). I motsats till detta är den logiska argumentationsanalysen statisk och oberoende av kontext (ibid).

III Retorik och politisk filosofi

III:1 RAWLS

Med Nozick som ett sällsynt undantag är modern politisk filosofi inte uttalat emotiv till karaktären till skillnad från andra politiska genrer som exempelvis det politiska talet eller den politiska pamfletten eller partiprogrammet. Den eftersträvar inte heller att väcka känslor hos läsaren utan lägger framställningen på ett analytiskt och resonerande plan; logos och docere och inte pathos och movere är normen för framställningen. Men det oaktat är den att betrakta som retorisk text eftersom den dels arbetar persuasivt för att nå förväntade effekter på läsaren, dels likaväl som andra (politiska) texter är såväl impregnerad av en situationskontext som i stora drag är strukturerad efter retorikens mönster. Samtidigt matas texten med framför allt av troper som metafor och metonymi för att stödja argumenteringen. Följaktligen är politisk filosofi likaväl som andra typer av politiska texter inordnad under det pragmatiska syftet att kontrollera andra med hjälp av språket för att skapa nya kognitiva mönster. Därmed utgör

den ett inlägg i en strid utkömpad mellan olika aktörers uttryckta intressen och värden på den politiska diskursens konkurrerande arenor.

Ett av de viktigaste politiskt filosofiska verk som skrivits de senaste decennierna är John Rawls' *A Theory of Justice* (1972). Receptionen har varit omfattande. I ideologiskt avseende anses hans rättviseteori utgöra ett stöd för den socialliberala välfärdsstaten. Det övergripande temat är att fastlägga vilka förutsättningarna och procedurerna är för att grundlägga en opartisk rättvisa. Argumentationen byggs upp i retoriskt hänseende av bland annat *antitesen*, motsatsen, som grundläggande retorisk tankefigur. Dess kritiska udd är i första hand riktad mot utilitarismen. De försök som hittills gjorts att bemöta denna nyttofilosofi sorterar han under beteckningen intuitionism. Då denna samling skilda rättviseidéer saknar en sammanhängande teori på grund av att den innehåller motstridiga principer kan den inte ge vare sig tillfredsställande teoretiska lösningar eller praktisk vägledning när principer kommer i konflikt med varandra (Rawls a.a.:34f). Därför kan den inte skapa ett alternativ till utilitarismen och mot den bakgrunden är hans ambition att finna en prioriteringsordning mellan olika principer vilka via en procedur för hur detta ska kunna uppnås leder fram till en universell rättviseidé enligt vilken fördelningen i samhället ska struktureras (ibid.:10). Utgångspunkten är en hypotetisk kontraktssituation, en *ursprungsposition*, där individerna resonerar sig fram till och enas om vilka de universellt tillämpbara principer för rättvisa är som bör reglera ett samhälles grundläggande institutioner. Principerna definieras som att en samhällsordning är rättvis om den dels skapar största möjliga och lika frihet för alla, dels bara accepterar sådana skillnader som främjar de sämst ställda.

Även vid en begränsad intertextuell läsning finner man snabbt en del retoriska typdrag i Rawls' framställning. Språkhandlingarna växlar mellan *genus deliberativum*, det politiska talet, som här uppfattas som rekommendation av den egna teorin, och *genus demonstrativum*, klandret av utilitarismen och konkurrerande idéer för att vara bristfälliga. Framställningens struktur motsvarar i stora drag en klassisk *dispositio*. Inledningsvis ett *exordium* präglad i huvudsak av ett ganska modest *ethos*, lätt färgat av *humiliatio* för att inom ramen för *decorum* fånga intresse och välvilja hos läsaren, *captatio benevolentiae*. Generöst erkänner han förtjänsterna hos utilitarismens äldre klassiska företrädare men samtidigt hävdar han att hans rättviseteori är överlägsen den dominerande utilistiska traditionen (ibid.:viif). Ändå vill han tona ner originaliteten i sitt arbete. Ambitionen stannar vid att tydliggöra de grundläggande dragen i en alternativ rättvisuppfattning som finns i undertexten i kontraktstraditionen och som kan utarbetas vidare (ibid.:viii).

Därefter följer själva sakframställningen, *narratio*, vilket i det här fallet innebär en framställning av teorin med argument, *argumentatio/propositio*, vilka provas för och emot, *confirmatio* och *refutatio*. Slutligen följer *peroratio*, den sista delen i den klassiska taldispositionen då talaren avslutar sitt tal.

Avslutningen bör innehålla en *recapitulatio* (återuppräknning) av talets viktigaste delar samt ofta en känslomässig uppmaning att sluta upp kring budskapet, antingen det är en teori, en handlingsplan eller en norm (ibid:577ff)

I stilmässigt hänseendet är Rawls' text mycket måttlig, stilen är torr och saklig utan överraskande stilmedel vilket givetvis beror på stilmässiga konventioner rörande den språkliga framställningen av en vetenskaplig text. Likväl finner man en hel del retoriska stilmedel såsom troper och tankefigurer. Av troperna är det metaforer och metonymier som används. Hit kan hänföras begrepp som *ursprungsposition*, *samhällskontrakt*, *okunnighetens slöja*, *reflektivt equilibrium*, *differensprincip*, *naturlig rättvisa*, *social nytthet* som också är några av de mest omdiskuterade termerna i rawlsdiskursen. Det bör för tydlighetens skull betonas att attributiva bestämningar också kan vara metaforiska, så spelar "naturlig" i metaforen naturlig rättvisa på den positiva klang attributet har för att ge en bild av någonting äkta eller sant eller intuitivt uppfattat, det vill säga *res pro re*. Beträffande ursprungspositionen är det inte en entydigt metaforisk bild. Den kan vara en liknelse, *similitudo*: ursprungspositionen är som, eller liknar en kontraktssituation i naturtillståndet, men den kan också vara en metonymi och då vara en mer konkret omskrivning för naturtillståndet. Även en trop som *synekdoke* som låter delen representera helheten, *pars pro toto*, kan passa i sammanhanget. I övrigt kan sägas att i jämförelse med Hobbes retoriska framställning i Leviathan så tillgriper Rawls aldrig ironier eller liknande stilgrepp utan tonen är resonerande.

Till tankefigurerna kan räknas de ofta förekommande stilmedlen jämförelse, *comparatio*, och motsats, *antites*, vilket framgår av hans uttalande att: " /---/ for the most part I try to work out a substantive theory of justice. Comparisons and contrasts with other theories, and criticisms thereof now and then, especially of utilitarianism, are viewed as means to this end" (ibid:ix).

Betydligt mer komplicerat blir det att ringa in det intratextuella planets språkliga egenskaper på grund av Rawls' reduktionistiska persontekning. I ontologiskt avseende, alltså ursprungspositionen, antar han att människorna är fria och därmed moraliska personer.

De är alltigenom resonerande varelser som med rationella argument söker nå ett begrepp om vad det goda innebär. För att komma dithän måste de vara fria, rationella och värderingsmässigt neutrala för att kunna välja den objektivt bästa lösningen i det avseendet att den inte gynnar eller diskriminerar någon. Således införs institutionella gränser för att hindra att var och en ska kunna förfäktat principer som är till fördel för en själv. Med rationalitet menar Rawls standarduppfattningen i samhällsteorin (ibid:143) varför han följaktligen postulerar att individerna är rationella i den bemärkelsen att de i valet mellan olika principer väljer det alternativ som de i en ursprunglig situation av jämlikhet skulle acceptera som det som bäst främjar deras individuella intresse (ibid:142). För att förhindra godtycklighet i prioritetsordningen, vilket skulle bli följden om

var och en konstruerade principer som skulle gynna en själv, vill Rawls komma fram till en för alla giltig och av alla accepterad rättvis princip. Därför försätter Rawls individerna med metaforens hjälp bakom en okunnighetens slöja, *veil of ignorance*, varmed han avser att de i ursprungssituationen är helt okunniga om substantiella fakta om sig själva (och associationen till Adams och Evas oskuldsfulla tillstånd i Edens lustgård innan de åt av kunskapens träd ligger nära till hands). Ingen av dem känner till vare sig sin plats i samhället, sin klasstillhörighet eller sociala status. Inte heller sin förmögenhet i form av fördelning av naturliga tillgångar som intelligens eller styrka. Ytterligare, ingen vet sin uppfattning om det goda (vilket torde krocka med rekvisitet att människan är en moralisk varelse) eller inslagen i ens rationella livsplan, inte heller sin psykologiska disposition tänkt som riskbenägenhet eller fallenhet för pessimism eller optimism. De känner över huvudtaget inte till de speciella omständigheter som gäller deras samhälle i ekonomiskt och politiskt avseende, inte heller dess civilisations- eller kulturnivå, inte heller vilken generation (eller kön) de tillhör (men hur vet de att de befinner sig i en "original position"?). Trots den realitetsförlust det innebär att vara helt kontextlös vet de att de måste skydda sina friheter, bredda sina möjligheter och förbättra sina resurser för att främja sina mål (ibid:143). Som många kritiker påtalat, i synnerhet feministiska, är deltagarna i den ursprungliga positionen omöjliga att skilja från varandra då deras enda urskiljbara egenskaper är att de helt igenom är resonerande och opartiska varelser (d.v.s. män). De tänker identiskt lika, kommer fram till samma rättvis princip och på så sätt kan en individ representera alla övriga med resultatet att det i ursprungspositionen bara finns en person bakom okunnighetens slöja (Moller Okin 1989:90). Ur kommunikativ synvinkel finner man här ingen beslutsprocess vilken skulle kunna utgöra ett spänningsfyllt underlag för en serie retoriska situationer utan vad som återstår efter all reducering är ett monologiskt förhållande (en invändning mot detta är om de uttrycker sig olika, vilket skulle motsäga Moller Okins tes). Rawls glider förbi att fastställandet av såväl prioritetsordningen som procedurförfarandet är resultat av argumentationer i retoriska situationer präglade av maktrelaterade kombinationer av "decision making" och "non-decision making".

Men Rawls låter den alla individerna i sig subsummerande individen helt enkelt tala för sig själv, men antar man ändå att ursprungssituationen är befolkad av ett flertal individer föreligger en serie monologer under ett helt igenom uttalat samförstånd. Med utgångspunkten i uppfattningen om en enhetlig rationalitet framställs på sätt och vis rättvis principen som lika demonstrerbar som de naturrättsliga principer som exempelvis Hobbes postulerade för fiktionsfigurerna. Ratio, inte oratio, är mottot.

Efter denna radikala reduktion av mänskliga erfarenheter och förväntningar som givetvis måste slå igenom i ordförråd och begreppsapparat, vad finns i så fall kvar av kognitiva referensramar och medvetandehorisonter för dessa mono-

logiskt resonerande individer som samtidigt befinner sig i ett "reflective equilibrium"? Rawls ifrågasätter om ett sådant balanstillstånd kan existera men antar att det finns en enhetlig personlighetsstruktur och att de principer som kännetecknar en persons överlagda bedömning därför är desamma som kännetecknar en annan persons. Han tar vidare för givet att de i stort är desamma för dem som befinner sig i ett "reflective equilibrium", och om inte, att deras bedömningar skiljer sig efter endast ett fåtal huvudlinjer i traditionella doktriner, vilket han inte finner vara problematiskt (ibid:50). Men i själva verket har Rawls byggt in en uppsättning kognitiva spänningar i teorin som försätter den i ett paradoxalt tillstånd. Inte bara han och hans läsare utan även teorins fiktionsfigurer måste ha ett utvecklat språk för att kunna förstå och formulera teorin även om den bara är en abstrakt konstruktion. Teorin läst som en process (vad annars?) med övergång från en ursprungsposition via reflektivt equilibrium till differensprincipens samhällliga förverkligande i en "av alla accepterad rättvisseprincip" rymmer en mängd retoriska situationer i vilka beslut fattas för eller emot någonting, exempelvis utilitarismen och egoism. Men de specifikationer Rawls listar som kännetecknen för individerna bakom okunnighetens slöja visar att de saknar minne vilket innebär att inga lagrade erfarenheter kan hämtas. De lever i ett kognitivt vacuum, i ett abstrakt nu utan vare sig historia eller föreställbar framtid. Med hjälp av vilken kognitiv materia kan de över huvudtaget skaffa sig en uppfattning om vad det goda är eller om vad differensprincipen går ut på? Antar man att språket är tankens översättare måste man på grund av den kognitiva reduktionen fråga sig dels inom vilka kognitiva referensramar individernas "reflective equilibrium" uppträder, dels vilken omfattning deras språk egentligen har i fråga om vokabulär, begreppsbildning och föreställningskraft i detta nuets smala kognitiva näs mellan ett förgånget och ett kommande.

Något svar finns inte från Rawls' knapphändiga diskussion om språket. Hans grundantagande är att detta utgör en struktur. På samma sätt som han antagit att det finns en enhetlig personlighetsstruktur och en, något så när, enhetlig moraluppfattning så antar han också att språket bygger på en grundläggande syntaktisk och grammatikalisk struktur (i stil med 1600-talets *les grammaires*?) eller åtminstone att det finns ett samförstånd om dessa som gör att människor kan förstå varandra (ibid:49). Vidare utgår han från en deskriptiv språk teori (ibid:404) samt refererar till talaktsteorin (ibid:405). Relaterat till meningen i värdeomdömen antar han att en konstant beskrivning av "det goda" illokutivt kan användas antingen för att prisa eller ge råd (ibid). Det förefaller vara en envägskommunikation då han inte beaktar perlokutiven, den andres reaktion, utan tycks utgå från att den svarar mot avsikten bakom illokutiven och att lokutiven samtidigt är semantiskt entydig. Språket framställs därmed inte bara som deskriptivt utan på något sätt som att talakten är något som medför givna reaktioner helt oberoende av situationskontext. Även om talaktsteoretikerna negligerar retoriken som meningsskapande element i sam-

manhanget så härrör ju ändå samspelet mellan illokutiv – lokutiv – perlokutiv i praktiken ofta från argumenterande utsagor och responser i situationsbundna sammanhang.

Min slutsats efter en intratextuell läsning är att Rawls' kognitivt avskalade och abstrakt rationella fiktionsfigurer inte skulle kunna övertyga varandra vare sig om den opartiska rättvisepincipens nödvändiga förutsättningar eller dess förtjänster. Rawls använder själv retoriska stilmedel för att övertyga läsaren medan man beträffande fiktionsfigurerna som rationella och nästan okroppsliga varelser måste tvivla på omfattningen av deras språkförmåga. Som en från läsaren antropologiskt väsensskild kropp använder de åtminstone inte retorik för att kunna övertyga varandra om giltigheten i Rawls' rättviseteori utan tycks hamna i en ren solipsism. I den mån det är möjligt att fastställa en retorisk kvalitet på det intratextuella planet torde argumenteringen utgå från logos och språkhandlingen vara *docere*. Med de komponenter som Rawls anser känneteckna språket uraktlåter han att beakta språkets meningsskapande funktion, att det är en serie handlingar med retorikens persuasiva förmåga i argumentationen. Det strider samtidigt mot hans egen språkliga praktik i *A Theory of Justice* hur retoriskt renskalad han än försöker framställa sin teori. Han har ändå inte överbryggat aporian utan laborerar med två olika språknormer och därmed är teorins trovärdighet som rationell konstruktion punkterad.

III:2 NOZICK

En av rawlsreceptionens främsta kritiska verk, åtminstone i fråga om genomslagskraft i samhällsdebatten för att inte tala om i förd politik, är Robert Nozicks arbete *Anarchy, State, and Utopia* (1974). Liksom Rawls' arbete följs även här i stora drag den klassiska retorikens disposition på det intertextuella planet. I början med *exordium* presenteras temat som är att från nyliberal utsiktspunkt – ideologiska honnörsord är rättighet, valfrihet och frivillig överenskommelse – avge en skarp kritik av alla stater med inbyggda målsättningar men främst av välfärdsstatens fundamentala solidaritetsprincip. Bland dess försvarare vänder han sig i synnerhet mot Rawls' uppfattning att statlig fördelningspolitik är försvarbar. Det innebär, menar Nozick, att den tar resurser från en del för att ge till andra. Detta är en kränkning av människors genuina rättigheter över sig själva och berövar därmed välfärdsstaten dess legitimitet.

I ett viktigt avseende skiljer sig Nozicks ethos till karaktären märkbart från Rawls', och som det kommer att visa sig, även från Habermas'. Han är den som är främmande för värdet av *humiliatio* och *captatio benevolentiae* som påverkansfaktor. I stället är hans ton raljerande och polemisk mot dem som inte vill acceptera hans utgångspunkter och slutsatser (Nozick a.a.:ix), och han framställer sig gärna som en fritänkare som med sitt verk tänks chockera genom att slå hål på etablerade föreställningar om välfärdsstatens vällovliga funktion och berättigande (*ibid*). Det finns här med andra ord starka inslag av pathos och

moveer vilket gör hans framställning mycket emotiv till karaktären i motsats till Rawls' och Habermas' arbeten. Ett av många bevis för det är diatriben i bokens slutrader, *peroratio*, där det heter:

The minimal state treats us as inviolate individuals, who may not be used in certain ways by others as means or tools or instruments or resources; it treats us as persons having individual rights with the dignity this constitutes. Treating us with respect by respecting our rights, it allows us, individually or with whom we choose, to choose our life and to realize our ends and our conception of ourselves, insofar as we can, aided by the voluntary cooperation of other individuals possessing of same dignity. How *dare* any state or group of individuals do more. Or less (ibid:333f; Nozicks kursivering).

Filosofiskt stöd för hans kritik är Kants tankegång att ingen människa får utan eget samtycke offras eller användas som medel för någon annans måluppfyllelse. Den tanken är fortsättningsvis ledmotivet för hans argumentation till fördel för frivilligheten som norm för mellanmänskligt handlande. Med retorikens terminologi kan det betecknas med *inventio* då det är det argument som bäst ska övertyga läsaren om det rättfärdiga i hans kritik av välfärdsstatens fördelningspolitik. Kring det temat anför Nozick argument för och emot, *confirmatio* och *refutatio*. och här är jämförelse, *comparatio*, och motsats, *antites*, ofta förekommande inslag. Exempelvis ställer han *antitetiskt* valfrihet mot solidaritet, den minimala staten mot välfärdsstaten under trycket av ett valfrihetspatos som förutskickar en frivillighet vid alla ingångna relationer mellan individer varigenom statens intervention kan reduceras till att upprätthålla och garantera några fundamentala skydds- och rättsåtgärder inom ramen för en minimal stat. Språkhandlingarna växlar mellan *genus deliberativum* och *genus demonstrativum* och i jämförelse med Rawls och Habermas flödar Nozicks argumentering av en mängd retoriska stilmedel, främst tankefigurer som liknelser, *similitudo*, och troper som *metaforer* och *metonymier*. Hit kan man bland annat räkna *state of nature*, *invisible hand*, (*ultra*)*minimal state*, *border crossing*, *market*, *experience machine*, *design device*, *filter device*, *night watchman*, *patterned principles*, *dominant protective agency*, *theoretical route*, *the smorgasbord conception of utopia*, *principle of compensation*. Därutöver fyller han på argumentationen med utrop, *exclamatio*, och retoriska frågor, *interrogatio*, vilket framhäver pathos och moveer.

Också i ett par andra avseenden skiljer sig Nozicks framställning från de två andra författarnas. Dels för han ingen egentlig diskussion om människans rationalitet (varken "reason" eller "rationality" finns upptagna i indexet), dels saknas en diskussion om språket. De här bristerna i en kontraktsteori som förutsätter närvaron av åtminstone två kommunicerande deltagare som ska komma överens om någonting, får märkliga konsekvenser vid en *intratextuell* läsning. Emellertid sägs likväl kännetecknen på människans rationalitet vara att hon kan använda abstrakta begrepp och inte faller för omedelbara stimuli

(ibid:48). Vidare kan hon formulera långsiktiga livsplaner samt styra sitt beteende efter principer som avgör vad ett gott liv är för henne själv och andra (ibid:49). Det är med hjälp av sådana förmågor människan kan välja att ingå i olika kontraktuelle sammanhang som svarar mot hennes preferenser. I en typisk formulering skriver han att: "In the case of societies, the result of the design process is a description of one society, obtained by people (or a person) sitting down and thinking about what the best society is. After deciding, they set about to pattern everything on this model." (ibid:313), och fortsätter att "given the complexity of interpersonal institutions and relations, and the complexity of coordination of the actions of many people, it is enormously unlikely that, even if there were one ideal pattern for society, it could be arrived at in this a priori /---/ fashion." (ibid).

Mellan de två citaten har Nozick gjort en snabbskiss av människans psykologiska och emotionella egenskaper och andra förmågor med vilka människor konfronteras med varandra och ingår relationer (ibid:71f), men han nämner aldrig de kommunikativa förutsättningarna för detta – under vilka situationella och kommunikativa förhållanden ingås alla frivilliga överenskommelser och hur bestäms t.ex. de moraliska "side-constraints" eller "border-crossing acts"? Det sistnämnda handlar bland annat om de moraliska omständigheterna för kompensation av risker, och kompensations- och riskfrågorna förefaller mig motsvara en typ av problematik som återfinns i många av Nozicks diskussioner och vilka skulle kunna värderas efter paradiastolens ombeskrivning av moraliska begrepp och värden. Utan svar på sådana frågeställningar får man nu nöja sig med att de fiktionsfigurer som vill grunda ett samhälle sitter kommunikationslösa och tänker ut planer för hur detta ska se ut varefter de beslutar sig att mönstra det efter den modell de kommit fram till. Då de enligt Nozick kan styra sitt beteende efter principer som avgör vad ett gott liv är, uppstår frågan hur de fått kännedom om dessa principer utan att ha diskuterat med dem som antingen kommit fram till samma modell eller förkastat den. Å ena sidan finns latent i hans framställning en idealistisk föreställning om en ren idévärld som plötsligt ger sig tillkänna under tankeprocessen. Men i de möten vilkas närvaro han antyder finns implicit en mängd potentiellt retoriska situationer för samtal, dialog, konfliktlösning och beslutsprocesser eftersom han å andra sidan menar, som citaten ovan visar, att det är osannolikt att man omgående skulle kunna enas ens om det bara funnes ett idealt samhällsmönster. Och senare skriver han att han inte anser att det finns en uppsättning principer som är tillräckligt uppenbara för att accepteras av alla och är precisa nog att utgöra en oomtvistad vägledning i speciella situationer eller vara heltäckande för alla uppkomna situationer (ibid:330). Av den anledningen anser han inte heller att politiken kommer att vittra bort i en minimal stat eftersom politikens komplexitet skulle skapa svårigheter att passa in i dess föreskrifter (ibid).

Trots att Nozick förutsätter en mängd retoriska situationer i samband med

frivillighetens olika kontraktsförhållanden lyser emellertid språkets roll i kognitions- och kommunikationsprocesserna helt med sin frånvaro. Mycket kortfattat visar en intratextuell läsning att Nozicks egen språkförmåga och mycket retoriska stil med vilka han vill övertyga läsaren saknar motsvarighet hos fiktionens kontrahenter. Vem ska dessa kunna övertyga? Även Nozicks arbete illustrerar alltså paradoxen mellan det intertextuella och det intratextuella planet när retoriken utgör en dimension av språkets meningsskapande förmåga.

III:3 HABERMAS

Den rationaliseringsprocess Max Weber talade om som den instrumentella rationalitetens objektifiering av individen, har avlat en mängd anomalier, vilket givit upphov till uppfattningen att vi nu sedan några decennier skulle leva i en tid av upplösning. Denna tid har fått den generella beteckningen postmodernism medan dess lingvistiskt inriktade filosofer benämns poststrukturalister (Lyotard, Derrida, Foucault m.fl. och deras filosofiska inspiratörer Nietzsche och Heidegger). Under den rubriceringen är det filosofiska ledmotivet att dödförklara alla metaberrättelser varav det från Upplysningen och Franska revolutionen inledda "moderna projektet" är den främsta måltavlan. Den postmodernistiska innehållsförteckningen upptar *loci communes* som "förnuftets kris", "subjektets desintegration", "värdenas heterogenitet", "samhällsvetenskapernas representationskris" o.dyl. Begrepp som sanning och objektivitet är nedmonterade, de är "lokala" eller situationsbestämda egenskaper.

Mot denna och annan förnuftskritik har Jürgen Habermas föresatt sig att med en teori om det kommunikativa handlandet återupprätta ratio som riktninggivande centrum för mänskligt handlande. I *Theorie des kommunikativen Handelns* (1981) lanserar han en diskursiv utopi vars förutsättning är en rationalitet vilken bildar det kommunikativa navet för en samtalssituation där deltagarna eftersträvar att nå samförstånd, *Verständigung*, med varandra i stället för den enes underkastelse under den andre. Det är således inte den sedan Descartes dominerande rationella subjektssynen som är föremål för hans upprättelse inför den postmodernistiska dekonstruktionen utan en socialt bestämd rationalitet baserad i vardagsspråkets funktionsätt. Analytiskt förankrar han detta i Austins språkaktsteori ur vilken han efter en omtolkning av förhållandet mellan illokutiv och perlokutiv härleder den rationella förutsättningen för det kommunikativa handlandet.

Även detta arbete är intertextuellt retoriskt mättat och som övriga här behandlade arbeten är det i stor utsträckning uppbyggt efter de grundläggande språkhandlingarna *genus deliberativum* och *genus demonstrativum*. Exempelvis ställs en kritik av den målinriktade rationaliteten, instrumentell eller strategisk, mot den kommunikativa rationaliteten, systemvärlden mot livsvärlden. I det inledande *exordium* presenterar han sitt ärende och blottar sitt *ethos*. Hans framställning här skiljer sig inte mycket från Rawls'. De filosofiska

föregångarna såväl kritiseras för sina brister som lovordas för sina insatser varefter han anger vilka brister hans eget arbete vill råda bot på, allt framställt med ett ethos som karaktäriseras av ett på ytan sakligt och anspråkslöst sätt. I uttrycket återknyter han fortsättningsvis likväl till den klassiska retorikens användning av ornamenta i form av troper som liknelser och metaforer. Några exempel på de senare är *kommunikatives Handeln, instrumentelles Handeln, Systemwelt, Lebenswelt, (innere) Kolonisation* vilka ställs mot varandra som tes – antites stöttade av inventio. Värt att nämna är också att Habermas använder modeller i argumentationen (t.ex. a.a.:I:20) vilket, som nämnts, utgör retoriska inslag i en argumentation. Ett tema för Habermas' analys är det instrumentella/strategiska rationalitetsbegreppet som kännetecknar handlandet i de existerande samhällena under kapitalismen. För att synliggöra den samhälleliga karaktären av detta produktionsförhållande använder han sig av tes – antitesgreppet i form av de konnotativt laddade metaforena systemvärld och livsvärld. På så sätt kan han spela på motsatserna i associationen till systemets rigida, byråkratiska och ekonomiska strukturer samt imperativa maktutövning och livets "naturliga" spontana och fria men av alienation hotade yttringar i livsvärlden. Mellan de två världarna sker en enkelriktad förmedling från den förra till den senare och med det metaforiska begreppet kolonisation vill han ge en bild av den penetration av ojämlika maktrelationer, politiska och ekonomiska, som systemvärlden utsätter livsvärlden för i syfte att kontrollera och behärska den. Den främsta skärningspunkten för system- och livsvärldarnas sammanträffande förlägger Habermas till arbetslivets område där exploateringen av livsvärldens arbetskraft sker för att upprätthålla och reproducera systemvärldens fortvaro med dess kontroll- och maktfunktioner (Habermas a.a.:II:49off).

Kolonisationen utspelar sig också på språkets område. Förutsättningarna för kommunikation är språket men det brukas oftast för att den starkare ska kunna behärska och kontrollera den svagare. Det används för underkastelse redan i det vardagliga samtalet där det finns en mängd begränsningar av ett fritt meningsbyte på grund av skillnader mellan samtalsparterna i fråga om status, makt, förmåga att påverka, tillgång till tvångsmedel o.s.v. Men då den för systemvärlden typiska instrumentella kommunikationen koloniserar livsvärlden utesluts möjligheten att komma fram till en rationellt grundad konsensus i livsvärlden. Mot detta hierarkiska förhållande ställer Habermas en fiktiv konstruktion för en ideal samtalssituation under vars förlopp debattdeltagarna, höjda över kalkylerade egen- och särintressen, fritt anför sina skäl och motskäl. Som resultat därav låter de sig övertygas av det bästa argumentet, d.v.s. det rationella argument om vilket det råder konsensus.

Han vänder sig mot uppfattningen att språkets funktion vilar på dess representativa egenskaper (ibid I:375) och hävdar och underbygger i stället uppfattningen att språkets grundläggande egenskap är dess kommunikativa förmåga. Den föregår såväl språkets instrumentella som strategiska former vilka känne-

tecknar det målinriktade handlandet. Med ett sådant avses att en person i första hand eftersträvar att nå ett efter ändamålet tillräckligt preciserat mål och väljer medel som syns bäst under förhandenvarande omständigheter. Måluppfyllelse definieras som att det önskade tillståndet i världen inträder som i en given situation kan åstadkommas kausalt genom målinriktat handlande eller underlåtelse att handla (ibid I:384f). Mot detta ställer han det kommunikativa handlandet uttryckt som ett interpersonellt förhållande med språkligt samförstånd mellan parterna i sikte (ibid I:377f).

Ett sådant föreligger när de deltagande aktörernas planer för handling inte samordnas över individuella kalkyler för framgång utan över handlingar för samförstånd. Detta, samförståndet, finns inneboende i det mänskliga språket som dess telos (ibid I:387). På den grunden avvisar han följaktligen Webers uppfattning att den enskilde individen såväl är ett målinriktat handlande subjekt som befinner sig i och agerar i en monologisk situation (ibid I:385).

I stället för det resultatnriktade handlandet som primärt syftar till egoistisk måluppfyllelse följer deltagarna i det kommunikativa handlandet sina individuella mål under villkor att de kan avstämma sina handlingsplaner vis à vis den andre på basis av att de nått enighet om definitionen av den förhandenvarande situationen. En konsensus om den senare är, menar Habermas, väsentlig för att kunna göra de nödvändiga tolkningar av utsagor som krävs för det kommunikativa handlandet (ibid I:385). Det ur retorisk synpunkt intressanta med det här resonemanget är att Habermas för in situationen, och samförståndet om dess beskaffenhet, som ett helt centralt underlag för att en utsaga ska ha anspråk på giltighet och kunna tolkas korrekt. I en passus skrivs att det kommunikativa handlandet är ”/---/ auf situative Kontexte angewiesen, die ihrerseits Ausschnitte aus der Lebenswelt der Interaktionsteilnehmer darstellen” (ibid I:376), och ytterligare att ”/---/das kollektive Hintergrund- und Kontextwissen von Sprechern und Hörern die Deutung ihrer expliziten Äußerungen in außerordentlich hohem Maße determiniert.” (ibid I:449). Som citaten visar förs en av retorikens grundläggande förutsättningar för möjligheten att påverka in, nämligen kontextberoendet, men det är inte tänkt som en specifik situations omgivande tidsrumsliga påverkansfaktorer utan som det bakgrundsvetande och den kännedom om sammanhanget, som parterna i den kommunikativa situationen besitter sedan tidigare från sin livsvärld. Retoriken som en konst för stunden utesluts därmed.

Handlingsrationaliteten enligt Habermas' teori ligger i att nå gemensam förståelse. Tvärtemot det gängse rationalitetsbegreppet definierar han detta i stället som när en talares yttrande uppfyller de villkor som är nödvändiga för att nå det illokutionära målet att med åtminstone en samtalspartner göra sig förstådd om något (ibid I:29 passim). Processen dit måste uppfylla villkoren för ett rationellt motiverat accepterande av innehållet i ett yttrande. Med det avser han att talarens språkakt lyckas när en lyssnare godtar dess innehåll genom att

med ett "ja" eller "nej" ta ställning till dettas anspråk på giltighet (ibid I:387). Samförstånd kan alltså ur språkaktens synpunkt endast klarläggas med ledning av illokutiven, och ett försök till samförstånd lyckas bara när talaren uppnår det nämnda illokutionära målet (ibid I:394). Det förutsätter i sin tur att talaren bland annat är ärlig i sina avsikter så att lyssnaren kan hysa tilltro till det sagda (ibid I:413). På den grunden avvisar han giltigheten i Austins version av talakts-teorin eftersom denne inte beaktar att illokutiven kan åstadkomma perlokutiva effekter bakom vilka ligger en talares bedrägliga avsikter. Talaren syftar då till att nå en effekt som ligger utanför illokutivens manifesta innehåll (ibid I: 393 passim). Därför är enligt Habermas en interaktion i vilken åtminstone en av deltagarna vill framkalla en perlokutiv effekt med sin språkhandling ett uttryck för ett strategiskt handlande (ibid I:396). Sådana effekter av ett yttrande kan vara reaktioner som visar sig bero på skräck, oro, tvivel, missmod m.m. och är därför ett tecken på en strategisk avsikt i interaktionen. De är resultat av avsiktliga handlingar eller vad han kallar teleologiska handlingar som den som yttrar något företar sig för att med hjälp av illokutivens s.a.s. framgång påverka andra i en bestämd riktning (ibid I:393f). En sådan "erfolgeorientierte Handlung" är det närmaste han kommer ett retorikbegrepp utan att nämna det (ibid I:385). Sammanfattningsvis menar Habermas att perlokutiven måste ses som en speciell klass av strategiskt interaktion och att illokutiven därvid är ett medel insatt i ett sammanhang kännetecknat av teleologiskt handlande (ibid I:395). En asymmetri kommer under sådana förhållanden att råda mellan den som talar och den som lyssnar där den senare inte är klar över illokutivens innebörd eller att den är dold (ibid).

Habermas' botemedel mot språkets instrumentella och strategiska användning i, och som göder, asymmetriska relationer är således att språkets grundförutsättning för att fungera måste vara att den ene förstår vad den andre menar, att båda parter kommer fram till en gemensam innebörd av det som sägs (ibid). Först då är ett fritt meningsutbyte möjligt, och därifrån är det möjligt att uppnå en rationell konsensus såväl om faktaförhållanden som om värden och normer. Den ömsesidiga förståelsen är vägen till mänsklig befrielse, och via det kommunikativa handlandet kan man uppnå en universell kunskap och rationalitet (ibid I:400). Därmed avvisar han alla idéer om att sanningen kan formuleras i argument vilkas genomslagskraft beror på tidsrumsliga förhållanden och/eller på vilka åhörarna/läsarna är.

Sammanfattningsvis kan sägas att på det intertextuella planet är även Habermas' teori retoriskt mättad och i stort sett i samma avseenden som gäller de övriga politiska teoretikerna. Det finns därför ingen anledning att på nytt gå in på de enskilda retoriska elementen.

Betydligt mer komplicerad blir en intratextuell läsning av Habermas' språkaksanalys. Som jag förstår hans omfattande och ganska komplicerade analys så argumenterar han med retorikens språk för att logos måste vila i ratio

och inte stödjas av oratio, att docere och inte movere eller delectare är stilar-
ten. Utan att han använder termen retorik är det uppenbart att han inte vill se
relationen mellan talare och lyssnare, mellan illokutiv och perlokutiv, som ett
retoriskt förhållande. Illokutiven måste enligt honom förstås som den kom-
ponent som specificerar vilket giltighetsanspråk en talare reser med sitt yt-
trande men också hur och för vad denne framför det (ibid I:375f). Det visar sig
emellertid snabbt att frågan om *hur* ett yttrande framförs inte alls handlar om
dess retoriska sida utan snarare om huruvida avsikten med illokutiven är mål-
inriktad eller samförståndsorienterad. Hans analys av illokutivens instrumen-
tella impregnering för att åstadkomma perlokutiva effekter leder till ett indi-
rekt avvisande av såväl retoriken som påverkansfaktor som meningsskapande
instrument.

Osäkrare måste slutsatsen bli angående retorikens roll i förhållande till den
samförståndsorienterade illokutiven. Huruvida en talare med ett faktue-
llt eller normativt yttrande kan nå samförstånd med lyssnaren utan att ha byggt upp
sitt yttrande på retoriska element som t.ex. loci communes, metaforer o.s.v.,
därom är Habermas tyst. I de många illustrerande exempel (evidentia) han ger
på olika typer av språkhandlingar saknas emellertid retoriska grepp.

Jag kan då med visst fog påstå att det i hans konstruktion av den ideala
samtalssituationen antas att det varken finns eller behövs någon retorisk fram-
ställning för att övertyga om eller förkasta giltigheten av ett yttrandes innehåll
eller av Habermas' egen teori. Argumentationen mellan parterna vilar inte bara
på ett transparent, semantiskt entydigt språk utan utspelar sig också på en av
maktanspråk oanfrätt diskussionsnivå.

Trots stora skillnader i övrigt påminner Habermas' teori *till ambitionen* om
1600-talets många språkprojekt. Oavsett om dessa handlade om att konstruera
ett artificiellt eller ett idealt eller vetenskapligt språk eller polyglotta lexikon
förenades de dåtida språkforskarna i målsättningen att genom konsensus om
ords och begrepps eller konstruerade teckens betydelse bekämpa den tidens
många motsättningar och stridigheter för att återupprätta fred, harmoni och
ordning. En av språkkonstruktörerna, John Wilkins (tillika en av grundarna
av Royal Society), ansåg att tidens religiösa motsättningar mellan katoliker och
protestanter berodde på språkliga missförstånd.

Det finns också en viss affinitet mellan kontrakssituationen i Hobbes' teori
och Habermas' ideala samtalsituation. Trots radikalt annorlunda rationalitets-
begrepp i övrigt framgår att fiktionsfigurerna med hjälp av ett glasklart språk
baserat på logos och docere kan nå demonstrerbara grundläggande principer
för samhällsbildandet, och för en teori om det goda samhället, antingen det
baseras på den naturrättsliga principen *neminem laedere* d.v.s att inte skada
någon eller från utgångspunkten att samförstånd är språkets telos.

IV Sammanfattning

Mitt texturval visar entydigt att på det intertextuella planet följer det politiska teoretiserandet, även det nutida, en hel del av den klassiska retorikens struktur. I exordium uttrycker de ett ethos för att skapa intresse och förväntningar för den fortsatta framställningen och formulerar där också sitt övergripande tema. De grundläggande språkhandlingarna *genus deliberativum* och *genus demonstrativum* används också. I det första fallet kritiserar eller uttalar sig författarna positivt om andras teorier samt rekommenderar procedurer och/eller hur man ska handla för att nå ett visst mål antingen det handlar om att grunda staten eller nå vissa mål inom samhällets eller statens ramar. I det andra fallet påvisar man brister eller förtjänster i befintliga teoribildningar. I båda avseendena spänner framställningen över en argumentation mellan tes och antites vilka i sin tur stöds av olika argument, *inventio*. Andra oundvikliga retoriska inslag är *confirmatio* och *refutatio* vilka laddats med olika troper, främst metaforer men även liknelser förekommer. Man finner också *exempla* och *evidentia*. För de moderna författarna gäller dessutom att deras strävan är att till stilen följa *docere* och inte *movere* och att de använder *logosargument* och inte *pathosargument*.

Oavsett skillnader i övrigt över tid i fråga om mängden och arten av utsmyckande stilmedel – Hobbes använde t.ex. nästan ett tiotal troper som spände över olika nyanser mellan ironi och förakt – har jag givit några belägg för att även politiskt teoretiska arbeten är retoriska i sin framställning.

Slutligen det intratextuella planet där läsningen på grund av sin metakritiska *touche* är bekymmersam. Med undantag för hos Nozick kännetecknas fiktionsfigurerna i samtliga författares teorier av en rationalitet i kontraktssituationen som i sitt språkliga uttryck bottnar i en deskriptiv språksyn varvid språket som meningsskapande handling via retoriken blir helt frånvarande. Författarna använder själva retorik för att övertyga, förkasta o.s.v. men avhänder fiktionsfigurerna samma språkliga möjlighet. Som Ankersmit sammanfattar är Rawls' politiska filosofi det bästa exemplet på hur den västerländska filosofin alltid försökt dölja eller neutralisera sin metaforiska natur (Ankersmit a.a.:170). På läsarplanet har varken Rawls eller de övriga lyckats med detta, men denna ambition projiceras på fiktionsplanet. Där har de förutsatt en abstrakt antropologisk varelse som ett uttalande av Quintilianus skulle kunna ge en ironisk anstrykning: ”/---/ a man addressing a group of sapientis wholly unaffected by envy, partiality or prejudice will find little scope for eloquence.” (cit. hos Skinner a.a.:95).

Min undran i inledningen vilka konsekvenserna av retorikens paradoxala ställning mellan läsar- och fiktionsplanen blir för konstruerandet av och trovärdigheten i politisk teori sedd som argument för en tes, har jag här inte försökt besvara utan bara velat lyfta fram. Eller förtjänar paradoxen ingen vidare uppmärksamhet utan kan avfärdas med ett ”Jaha, än se'n då?”. Men nog torde

det motsägelsefulla i retorikens närvaro på läsarplanet men dess frånvaro på fiktionsplanet utgöra ett problem för konstruerandet av politisk teori. Och då, på vilket sätt, med vilka konsekvenser? Oavsett vad svaren blir på dessa frågor tycks de här filosoferna ur kognitionssynpunkt laborera med två skilda typer av antropologiska varelser: en som ska övertalas/övertygas, läsaren, av en som är berövad förmåga att övertala/övertyga, fiktionsfiguren. Ytterligare en fråga blir därför om fiktionsfigurerna måste besitta tillräckliga kognitiva egenskaper för att hypotetiskt kunna förstå sin egen författares teori för att denna skall vara trovärdig eller funktionell som åskådningsexempel för den drivna tesen och som uppmaning till handling. Eller utsätts trovärdigheten i deras teorier som rationella konstruktioner för en imploderingsrisk? För att bredda frågeställningen och lyfta den till ett generellt plan kan man formulera följande kunskapsteoretiskt intressanta fråga: Finns det modeller som är sådana att de inte, explicit eller implicit, innehåller resonerande personer?

Överhuvudtaget kan inte den politiska kommunikationen uppfattad som dynamisk process, från vardagens praktik till teorins abstraktionsnivå, förstås med enbart beteendevetenskapligt eller positivistiskt grundade metoder. Så utgör t.ex. en beslutsprocess i själva verket en kedja av retoriskt laddade situationer och teoriförfattandets skapelser är en serie persuasiva handlingar knutna till den processen.

Litteraturförteckning

- Ankersmit, F. R., 1993. "Metaphor in Political Theory", in Ankersmit, F. R. & Mooij J. J. A. (eds.), *Knowledge and Language*, Volume III, Metaphor and Knowledge. Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers.
- Bourdieu, Pierre, 1997. *Kultur och Kritik. Anföranden av Pierre Bourdieu*. 2:a upplagan. Göteborg: Daidalos.
- Cicero. *De Oratore*. Kompendium. Avdelningen för klassiska språk, Stockholms universitet 2007.
- Edelman, Murray, 1988. *Constructing the Political Spectacle*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Habermas, Jürgen, 1981. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Band I – II, Handlungsrationaltät und gesellschaftliche Rationalisierung. Frankfurt/Main: Suhrkamp Verlag.
- Harding, Susan (ed.), 1987. *Feminism & Methodology*. Bloomington: Indiana University Press.
- Hellspång, Lennart, (u.å.). *Argumentationens retorik*. Kompendium. Södertörns högskola.
- Hellspång, Lennart, 2012. *Konsten att tala. Handbok i praktisk retorik*. Lund: Studentlitteratur.
- Heradstveit, Daniel, 1992. *Political Rhetoric*. NUPI, Norsk Utenrikspolitisk Institutt, 1992:460.
- Hesse, Mary B., 1993. "Models, Metaphors and Truth", in Ankersmit, F. R. & Mooij J. J. A. (eds.), *Knowledge and Language*, Volume III, Metaphor and Knowledge. Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers.
- Hobbes, Thomas, 1651/1981. *Leviathan*. London: Penguin English Library.
- Hägg, Göran, 2001. *Praktisk retorik*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Johannesson, Kurt, 2000. *Retorik eller konsten att övertyga*. Stockholm: Norstedts förlag.
- Kock, C., 1997. "Retorikkens identitet som videnskap og uddannelse", *Rhetorica Scandinavica*, 1/1997.
- Kock, C., 2008. "Choice is Not True or False: The Domain of Rhetorical Argumentation", *Argumentation*, Volume 23, Issue 1, s. 61–80.
- Moller Okin, Susan, 1989. *Justice, Gender, and the Family*. New York: Basic Books Inc. Nationalencyklopedin, www.ne.se.
- Nelson, John S., 1998. *Tropes of Politics. Science, Theory, Rhetoric, Action*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Nozick, Robert, 1974/1990. *Anarchy, State, and Utopia*. Oxford: Basil Blackwell.
- Rawls, John, 1972/1980). *A Theory of Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Skinner, Quentin, 1996. *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vossius, 1639. *Elementa rhetorica*. Kompendium. Avdelningen för klassiska språk, Stockholms universitet, 2007.
- Österberg, Eva, 2007. *Vänskap: en lång historia*. Stockholm: Atlantis.